

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА**

ХУТОРЯНСЬКИЙ МИХАЙЛО ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 94(477): [329.15+3.08] «1950/1964»

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА МІЖРОДНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ
НАСТРОЇВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
У 1950-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1960-Х РОКІВ**

07.00.01 – історія України

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Переяслав – 2023

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Щебетюк Наталія Борисівна,
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук України,
завідувач сектору наукознавства

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Ніколаєць Юрій Олексійович,
провідний науковий співробітник
Інституту політичних та етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
Національної академії наук України;

кандидат історичних наук,
Шкапко Сергій Іванович,
асистент кафедри новітньої
історії України історичного факультету
Київського Національного Університету
імені Тараса Шевченка.

Захист відбудеться 12 січня 2024 року об 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 27.053.01 в Університеті Григорія Сковороди в Переяславі за адресою: 08401, Київська область, м. Переяслав, вул. Сухомлинського, 30, конференц-зала В.О. Сухомлинського.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці за адресою: 08401, Київська область, м. Переяслав, вул. Сухомлинського, 30

Автореферат розісланий 11 грудня 2023 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Інна ЛЕВЧЕНКО

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Настрої населення будь-якої держави є одним із показників її стійкості, оцінюючи який, політична влада має змогу визначати можливості їх коригування та подальші перспективи її розвитку. Відповідно динаміка політичних настроїв населення все частіше стала привертати увагу науковців. Історики почали активно вивчати так звану «суб'єктивну» історію, що висвітлює і аналізує такі фактори розвитку історичного процесу, як національна та суспільна свідомість, моральний стан народу, його настрої і духовний розвиток. Висвітлення та аналіз чинників, які формують настрої населення забезпечило можливість визначення обставин прийняття чи скасування окремих законодавчих актів, причин дій або бездіяльності політичного керівництва за тих чи інших обставин.

Після Другої світової війни українське суспільство під впливом радянської пропаганди переживало певні метаморфози на шляху формування радянської ідентичності. Цей процес проходив на тлі радянізації західноукраїнських земель, де фактично до середини 50-х років ХХ ст. тривали бойові дії між українськими повстанцями та органами держбезпеки. Налагодження мирного життя, зростання промисловості та сільського господарства ставало можливим тільки в умовах, коли переважна більшість населення була б об'єднана на основі спільних цінностей. Для створення придатної для суспільства системи використовувався моніторинг громадської думки, який здійснювався правоохоронними органами із широким залученням працівників партійного апарату різних рівнів. Методика здійснення такого моніторингу викликає інтерес з огляду її успішності на шляху формування ряду ідентичностей. Аналіз цього процесу може бути корисним і у сучасних умовах, коли частина населення України залишається під впливом радянської ідентичності, особливо під час розвінчування міфів створених, як пропагандою колишнього СРСР так і пропагандою російської федерації.

Процес формування настроїв населення України може викликати інтерес і у зв'язку з важливістю розуміння його впливу на прийняття політичних рішень в СРСР, на з'ясування взаємозв'язку між широкими верствами громадян і правлячою партією, на встановлення взаємозв'язків між вищим партійним керівництвом, партійними функціонерами різних рівнів та рядовими комуністами. І у кінцевому рахунку аналіз політичних настроїв дозволяє визначити причини і характер досить тривалого існування СРСР, у тому числі й особливості радянського авторитаризму та специфіку тоталітаризму.

У сучасних умовах збройного відстоювання української державності досвід отриманий під час проведення дослідження сприятиме ефективнішій протидії інформаційно-психологічним операціям російської федерації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося відповідно до загального напрямку досліджень Інституту історії аграрної науки, освіти і техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН і є складовою наукових тем «Розробити науково-організаційні та концептуальні основи становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні: теоретико-методологічні, історико-наукознавчі, біографічні та

джерелознавчі аспекти дослідження» (номер державної реєстрації 0111U001207), «Методологічні та організаційні засади управління системою інноваційно-інвестиційного розвитку аграрної науки: історико-концептуальний аспект» (№ державної реєстрації 0116U0002103).

Мета і задачі дослідження. Мета дослідження полягає у комплексному аналізі політичних настроїв населення України впродовж 1950-х – на початку 1960-х років із визначенням характеру впливу на їх формування дотичних історичних подій.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких **задач**:

- з'ясувати стан, повноту, достовірність і рівень дослідження наукових джерел проблеми формування настроїв населення УРСР протягом 1950-х – першої половини 1960-х років;
- охарактеризувати ставлення населення України до реформування економіки;
- визначити ставлення українських громадян у середовищі міських та сільських жителів, науково-освітньому середовищі до реалізації партійно-державної політики;
- з'ясувати погляди української політичної еліти на засоби формування політичних настроїв у суспільстві, зокрема у освітньому середовищі;
- проаналізувати вплив подій на міжнародній арені на формування настроїв населення України;
- порівняти політичні настрої населення різних регіонів УРСР;
- запропонувати напрямки подальшого вивчення процесу формування настроїв населення України протягом пізньосталінської доби та періоду «відлиги».

Об'єкт дослідження – прояви політичних настроїв у середовищі різних соціальних груп населення УРСР.

Предмет дослідження – процеси, що впливали на формування оцінок політичних подій жителями УРСР.

Хронологічні межі дослідження окреслені періодом 50-х – початку 60-х років ХХ ст., коли відбулися значні події, що вирішальним чином вплинули на формування настроїв жителів УРСР. Серед таких подій можна виділити офіційне оголошення завершення процесу відбудови народного господарства, смерть Й.В. Сталіна із подальшою боротьбою за владу у середовищі партійної верхівки, приєднання Криму до УРСР та проведення ХХ з'їзду КПРС. Крім того, варто виділити також і реформи та контрреформи періоду «хрущовської відлиги». Відносна віддаленість періоду дослідження від сучасності дозволяє здійснити неупереджений аналіз формування політичних настроїв населення України та визначити періодизацію, критерієм якої можуть бути серйозні зміни динаміки у реакції населення України на політичні події протягом 1950-х – початку 1960-х років ХХ ст.

Нижня межа дослідження обумовлена завершенням процесу відбудови народного господарства і поступовим переходом до налагодження мирного життя (в тому числі й за рахунок придушення основних вогнищ опору українських повстанців на території західноукраїнських областей). Верхня межа дослідження

визначається завершенням правління М.С. Хрущова, який характеризувався певним послабленням тиску радянської командно-адміністративної системи на суспільство.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію УРСР у межах її кордонів 50-х років ХХ ст. Тут враховується також розширення кордонів республіки за рахунок передачі Кримської області із складу РСФРР до складу УРСР у 1954 р.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації склали принципи історизму, об'єктивності, аксіологічності, всебічності та багатофакторності. Для забезпечення неупередженого аналізу використовувалися наступні методи наукового пізнання: аналізу та синтезу (у історичному та історіографічному контексті), біхевіористичний, культурологічний, орієнтаційно-ціннісний, системно-структурного аналізу, дедукції, індукції, ідеалізації тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у постановці та опрацюванні актуальної проблеми, що досі не отримала ґрунтовного дослідження й висвітлення у науковій літературі.

Вперше: досліджено процеси, що впливали на формування політичних настроїв населення України протягом 50-х – на початку 1960-х років ХХ ст.; встановлено основні фактори, які визначали певну різницю у сприйнятті політичних подій представниками різних суспільних верств і груп; підкреслено відмінності у сприйнятті політичних подій в колишньому СРСР та за кордоном населенням різних регіонів української республіки.

Обґрунтовано тезу про взаємозалежність дій влади і ставленням до них широких верств суспільства. На прикладі вивчення динаміки ставлення населення України до можливого розв'язання Третьої світової війни, спроб відновити масштабні репресії у останні роки сталінщини та спроб сформувати «культ особи» М. Хрущова показано залежність спрямування владних рішень від готовності місцевих владних структур та пересічних громадян до їх виконання.

Із сучасних позицій охарактеризовано ставлення населення України до пропаганди праці «по-комуністичному» у ракурсі її ефективності з точки зору результатів економічної діяльності. Запропоновано оцінювати ставлення населення до економічних перетворень із урахуванням рівня економічної злочинності у суспільстві та характеру економічних злочинів. Визначено причини різниці у ставленні громадян до вчинення економічних злочинів, спрямованих проти держави, та до розкрадання особистого майна.

Удосконалено основні характеристики заходів щодо формування радянської ідентичності на західноукраїнських землях у досліджуваний період із визначенням впливу на цей процес планових трудових міграцій і державних зусиль щодо зміни поселенської структури населення; обґрунтування взаємозалежностей між формуванням оцінок політичного та економічного життя; застосування міждисциплінарного підходу із використанням методів політекономії та політичної науки.

Набув подальшого розвитку напрям наукової роботи щодо вивчення процесів формування суспільної думки в Україні.

Практичне значення одержаних результатів роботи полягає в тому, що одержані результати збагачують знання з історії України та історіографії. Крім того, такі результати акцентують увагу дослідників на необхідності осмислення та

уточнення форм впливу настроїв населення на вибір владними структурами певних варіантів втілення у життя конкретних політичних рішень.

Урахування досвіду вибору засобів та методів формування настроїв населення у минулому впливає на сучасний характер реагування громадян України на заходи держави щодо коригування ідентичностей. У контексті цього важливе значення має дієвість втілення у життя пакету законів про декомунізацію, ухвалених у 2015 р. та подолання комплексів меншовартості, обумовлених так званим «обтяженням радянською ідентичністю» (останній вислів належить Л.Нагорній). Виокремлення найбільш вагомих засобів формування настроїв населення на основі аналізу подій та явищ минулого України також дозволяє сформулювати пропозиції до органів влади, які стосуються вибору форм та засобів протистояння сучасним інформаційним атакам, спрямованим на переформатування у вигідному для організаторів таких атак руслі уявлень населення України про характер формування Української державності, стосунки між східно- та західноукраїнським населенням, ставлення громадян до захисту своєї Батьківщини.

Визначення закономірностей реагування населення на події політичного та економічного життя дозволяє також сформулювати комплекс рекомендацій для керівників різного рівня з метою забезпечення кращих результатів економічної діяльності. Дієвість такого підходу була доведена Р.Талером, який у 2017 р. став одним із лауреатів премії Нобеля.

Уведений до наукового обігу масив документів та матеріалів може бути використаний для проведення досліджень, пов'язаних із визначенням специфіки впливу формування ідентичностей населення України на політичну поведінку її громадян, а також на стиль їх участі у економічній діяльності із визначенням впливу на її характер специфіки кримінальної субкультури.

Результати дослідження можуть бути використані під час викладання курсів з історії та історіографії на історичних факультетах. Напрацювання можна використовувати при викладанні загальнодисциплінарних чи спеціальних історичних курсів і суміжних суспільствознавчих дисциплін у закладах вищої освіти.

Особистий внесок здобувача. Обґрунтовано мету і завдання дослідження, його джерелознавчі та методологічні засади. Проаналізовано соціально-економічні та міжнародні чинники формування політичних настроїв населення України протягом 50-х – на початку 1960-х років ХХ ст.

Викладені в дисертації наукові результати, які виносяться на захист, отримані автором особисто.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження обговорювалися під час проведення Круглого столу з проблем історії України у Державному вищому навчальному закладі «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький, 13–14 жовт. 2011 р.), IV Міжнародної науково-практичної конференції «Революційні потрясіння початку ХХ ст. в Європі: геополітичний, соціокультурний і антропологічний виміри» (м. Черкаси, 14–15 травня 2020 р.), Міжнародної науково-практичної конференції «Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин» (м. Київ, 8–9 верес. 2020 р.), на кафедрі

новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Публікації. За матеріалами дослідження опубліковано 10 одноосібних наукових праць, серед яких 6 статей у виданнях, визнаних МОН України фаховими, з них 1 публікація в іноземному виданні, 3 публікації апробаційного характеру у збірках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації підпорядкована меті й поставленим дослідницьким завданням та складається зі вступу, аналізу історіографічних напрацювань, джерельної бази та методологічних засад дослідження, викладення результатів власних досліджень, висновків, списку використаних джерел, що налічує 300 найменувань, 4 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 230 сторінок, основний текст роботи викладено на 169 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено мету і завдання, окреслено об'єкт і предмет, хронологічні та географічні межі, показано наукову новизну і практичне значення роботи.

Перший розділ «Історіографія, джерела та методи дослідження» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 1.1. *«Стан дослідження проблеми»* проаналізовано достатньо значний масив наукової літератури, який традиційно розподіляється у наступні групи: радянська історіографія, сучасна українська та сучасна зарубіжна історіографія.

Історіографія радянського періоду характеризується суто ідеологічними підходами і, фактично, відсутністю наукового аналізу. У радянські часи це обумовлювалося небажанням партійного керівництва оприлюднювати результати вивчення політичних настроїв населення, оскільки вони не завжди свідчили про підтримку громадянами рішень влади. Оголошення таких настроїв антирадянськими ускладнювало вивчення цієї проблеми. Тому для наукових праць радянського періоду стали характерними численні штампи у оцінці політичних настроїв громадян України. Науковцями тиражувалися вигідні для вищого керівництва держави оцінки ставлення населення України до подій суспільно-політичного життя. У свою чергу, праці українських зарубіжних істориків та західних вчених-радянологів хоча й спростовували фальсифікації й перекручення радянської історичної науки або висловлювали альтернативну точку зору, практично не проникали через «залізну завісу». Дослідження ж радянського періоду, в яких певною мірою висвітлювалися окремі аспекти політичних настроїв населення України почали з'являтися тільки в умовах «перебудови». У цей час було знято заборону на висвітлення так званих «білих плям» у історії. Так, наприкінці 80-х – на початку 90-х років з'являються наукові роботи Ю. І. Шаповала, в яких

охарактеризовано період сталінізму в Україні.¹ Автор здійснив спробу показати історію України, переплітаючи її з долею визначних учених і політиків тим самим, роблячи своєрідний вступ до досліджень політичних настроїв окремих груп населення України. Водночас у рамках характеристики тоталітарного режиму він створив образ «важкої історії», тісно переплетений із історією репресивної діяльності радянського уряду. В одному з його творів вказувалося, що «втрата історичної пам'яті означає рух до реанімації тиранії, до того суспільства, в якому не буде особистостей, а будуть лише «гвинтики» системи, що їх очолюватиме містичний оурелівський «старший брат».² Але, оперуючи образом «важкої історії», дослідник взяв участь у створенні образів історичної пам'яті доби радянської держави, пов'язаної саме із такою оцінкою радянської дійсності. Праці акцентовані на формуванні негативного образу уявлень про радянську історію 50-х років ХХ ст. із певними застереженнями щодо «пробудження суспільства» в умовах хрущовської «відлиги».

Хвиля справедливої критики сталінського режиму призвела до уникнення висвітлення всього різнобарвного спектру політичних настроїв громадян України на початку 50-х років ХХ ст. Водночас надмірне захоплення періодом хрущовської «відлиги», як часом становлення і розвитку дисидентського руху, також сприяла однобічності характеристики політичних настроїв населення, коли переважно висвітлювалися опозиційні до влади думки і судження громадян.

У пострадянський період, як в українській, так і в російській історіографії, антирадянський підхід у висвітленні періоду «радянської історії» фактично панував аж до кінця 90-х років ХХ ст. Вже від рубежу ХХІ ст. у працях українських дослідників стала більш помітною увага до неупередженого вивчення «соціальної історії», а частина їхніх російських колег, на жаль, стала на шлях реабілітації сталінізму, невинного возвеличення суспільних відносин радянського періоду, оскільки Російська Федерація була проголошена спадкоємцем СРСР. А тому формування образів для історичної пам'яті почало активно здійснюватися саме у такому ключі.

Одним із перших у сучасній українській історіографії звернув увагу на висвітлення суспільно-політичних настроїв населення України повоєнного періоду В. В. Кононенко. Дослідник висвітлював репресивну політику радянського уряду стосовно селянства на початку 50-х років ХХ ст., зазначивши, що на свідомість українського жителів села вирішальним чином впливало саме здійснення примусу радянською державою. На його думку, ситуація в аграрному секторі економіки на

¹ Шаповал Ю.І. Контраргумент – правда. Київ, 1989. 115 с.; Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. Київ, 1990. 141 с.

² Шаповал Ю.І. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). *Український історичний журнал*. Київ, 1994. С. 138-140

початку 50-х років залишалася вкрай складною, а моральний стан селянства – занепадницьким, збайдужілим і безнадійним.³

На настрої населення повоєнного періоду як наукову проблему звертали увагу також П. В. Когут, О. М. Малярчук, М. С. Герасимова, А. С. Бобровський, І. М. Романюк, О. А. Прохоренко, Н. М. Хоменко, Л. Л. Місінкевич та ін. Низка досліджень П. В. Когута містить матеріали про ставлення західноукраїнського селянства до суцільної колективізації⁴. У працях О. М. Малярчук показано окремі аспекти реагування сільського населення західноукраїнських областей на економічну політику радянського уряду у 1944-1964 рр.⁵ На сторінках досліджень М. С. Герасимової можна побачити динаміку політичних настроїв окремих груп населення Сталінської області на початку 50-х років ХХ ст.⁶ Вплив радянської соціальної політики на формування політичних настроїв населення Донбасу у роботах А. С. Бобровського⁷. У дослідженнях І. М. Романюка в контексті висвітлення соціально-економічних та культурних процесів в українському селі розкрито окремі вияви політичних настроїв сільських жителів України у 50-х – першій половині 60-х років ХХ ст.⁸ Важливо відзначити також дослідження Л. Л. Місінкевича, який вивчав процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій

³ Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.). *Автореф. дис. канд. іст. наук*. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. - К., 2004. - 20 с.

⁴ Когут П.В. Колективізація в західноукраїнському селі. Львів, 2000. 80 с.; Когут П.В. Політика визиску селянства західних областей України у перші післявоєнні роки. Українські варіанти. 1998. № 3–4. С. 101–107; Когут П.В. Боротьба ОУН та УПА проти колективізації в західних областях України. *Матеріали наукової конференції Всеукраїнського Братства вояків УПА (Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історія, уроки, сучасність)*. Стрий, 1993. С. 108–109.

⁵ Малярчук О.М. Підготовка та розстановка кадрів у сільському господарстві західноукраїнського регіону у другій половині 40-х – першій половині 50-х років ХХ ст. *Проблеми інтеграції науково-освітнього потенціалу в державотворчому процесі: зб. наук. пр.* Вип. 3. Тернопіль, 2003. С. 226–231; Малярчук О.М. Форми ідеологічного поневолення західноукраїнського села (50-ті – перша пол. 60-х років ХХ ст.). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Історія*. Вип. 1. Тернопіль : ТДПУ, 2004. С. 140–146.

⁶ Герасимова М.С. До питання про наявність опозиційних настроїв у радянському суспільстві в перші післявоєнні роки (на матеріалах Сталінської області). *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2002. № 1(9). С. 144–153; Герасимова М.С. Девіантні форми поведінки у буденному житті населення Сталінської області в перші післявоєнні роки (1945 – 1953 рр.). *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2002. № 3/4 (11/12). С. 141–150.

⁷ Бобровський А.С. Соціальна політика радянської держави у 1943 – середині 1960-х рр. та її реалізація в Донбасі: загальні результати дослідження. *Історичні і політологічні дослідження*. 2007. №1/2 (31/32). С. 58–63; Бобровський А.С. Соціальна політика радянської держави відносно партійної номенклатури Донецької області в другій половині 1940-х – середині 1960-х років. *Історичні і політологічні дослідження*. 2005. №2 (24). С. 65–74.

⁸ Романюк І.М. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х років ХХ ст. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія : Історія. Вінниця, 2005. С. 375-376.

половині ХХ – на початку ХХІ ст.⁹ Окремо варто сказати про висвітлення політичних настроїв населення України у дослідженнях, автори яких вивчали повсякденне життя різних верств українського суспільства. Зокрема, мова йде про дослідження О. А. Прохоренко, де висвітлено фактичний рівень матеріально-побутового забезпечення, житлові умови та умови науково-педагогічної праці викладачів вищої школи¹⁰. А от у праці Н. М. Хоменко було проаналізовано вплив суспільно-політичних подій в СРСР та світі на життя студентів і їх оцінки зовнішньої та внутрішньої політики радянського уряду¹¹.

Важливим науковим дослідженням для даної теми можна вважати працю сучасного українського історика Сергія Плохія, присвячену Богдану Сташинському, вбивці С. Бандери. Досліднику вдалося показати зміну політичних настроїв на особистісному рівні¹². Загалом можна стверджувати, що комплексне дослідження політичних настроїв населення України 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. фактично відсутнє.

У підрозділі 1.2. *«Характеристика джерельного комплексу і методів дослідження»* систематизовано використовувані дисертантом документи партійних, радянських органів та силових структур, які зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів України (Ф. 2 – Рада Міністрів УРСР, Ф. 342 – Міністерство охорони здоров'я УРСР, Ф. 582 – Центральне статистичне управління) та Центральному державному архіві громадських об'єднань України (Ф. 1 – ЦК Комуністичної партії України). У справах вказаних фондів зберігаються документи, що стосувалися реакції громадян на події політичного життя країни. Специфіка укладання документів та окремих справ дозволила визначити різницю у сприйнятті політичної дійсності як окремими категоріями осіб, так і населенням різних регіонів України із визначенням особливостей політичних оцінок представників окремих етнічних груп. Той факт, що подібні документи складалися компетентними працівниками регулярно, дозволив визначити динаміку формування політичних настроїв населення республіки. Важливо відзначити, що наведені у документах висловлювання окремих громадян (у тому числі й керівних працівників) фіксувалися інформаторами партійних органів або спецслужб і є типовими для ілюстрації оцінок громадянами певних політичних подій. Окремо варто зазначити висвітлення політичних настроїв населення у справах, де збиралися компрометуючі матеріали на керівних працівників. У процесі розслідування обставин скоєння правопорушення чи злочину радянськими керівниками

⁹ Місінкевич Л.Л. Процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-соціальний аспект. Автореферат Дис. докт. іст. наук. Чернівецький Нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. Чернівці, 2009. 32 с.

¹⁰ Прохоренко О.А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст. Дис. канд. іст. наук. Київ, 2008. 265 с.

¹¹ Хоменко Н.М. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960-ті рр.). Дис. канд. наук. Київ, 2008. 236 с.

¹² Плохій С. По червоному сліду. Харків, 2017. 512 с.

окреслювалося ставлення до політичних подій як самих осіб, що потрапили у немилість до вищого керівництва, так і посадовців, які здійснювали відповідні перевірки.

Методологічну базу дослідження складають принципи історизму, об'єктивності, системності, наступності та всебічності. Принцип історизму дозволив розглядати розвиток політичних настроїв населення України у органічному зв'язку із соціально-економічним та суспільно-політичним розвитком УРСР та СРСР 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. Принцип системності орієнтував на врахування багатофакторності процесів, що впливають на формування політичних настроїв у суспільстві. На основі принципу об'єктивності відбиралися такі джерела, які адекватно і системно відображали різновекторність політичних настроїв різних соціальних груп населення республіки із визначенням специфіки формування політичних настроїв мешканців окремих її регіонів. Дотримання принципу всебічності сприяло аналізу усієї сукупності історичних джерел та врахування різноманітних впливів на рівень відображення історичних подій у цих джерелах. У ході аналізу матеріалу використовувалися також історичний, синхронний, порівняльний, ретроспективний методи, які дали можливість досягнути зміст і сутність досліджуваного процесу.

Другий розділ «Соціально-економічні чинники формування настроїв населення УРСР», складається із трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. «Ставлення населення до економічних перетворень на початку 1950-х років» встановлено, що на початку 50-х років ХХ ст. реалії життя чітко продемонстрували відмінність між очікуваним рівнем матеріального забезпечення громадян після завершення Другої світової війни і відбудови народного господарства та рівнем і якістю життя, які був здатний забезпечити радянський уряд. Це суттєво вплинуло на формування настроїв населення України. Формування радянської ідентичності передбачало добровільну відмову від приватної ініціативи за високого рівня етатизації суспільства. Але заборона приватної власності у радянській державі суперечила самій природі існування людини. Цінова політика держави найчастіше не сприймалася із розумінням, що обумовлювало поширення спекуляції. Її масштаби дають змогу уявити кількість тих, хто не погоджувався з економічною політикою радянської влади. Відсутність достатньої кількості товарів широкого вжитку і обмеженість жителів сільської місцевості у можливості їх придбання через «прикріплення» до колгоспів обумовлювали незадоволення селян, їх прагнення виїхати на роботу чи проживання до міст. Хибним видається твердження, що «у часи Й. Сталіна не крали». Архівні документи підтверджують думку про поширення явища розкрадання соціалістичної власності в усіх регіонах республіки. Водночас масштаби розкрадання та способи здійснення крадіжок наводять на думку про певну успішність діяльності лише добре організованих груп. Натомість однаки, які ставали на шлях крадіжок, переважно потрапляли у поле зору правоохоронних органів. Порівняно низький рівень зацікавленості селян у результатах своєї праці у колективних господарствах та прагнення підвищити власний добробут часто призводили до крадіжок чи розкрадання суспільної власності. У радянському

суспільстві утверджувалося переконання, що красти у держави – суттєво менше зло, аніж крадіжки у громадян. У такий спосіб фактично висловлювалося ставлення багатьох осіб до радянської системи господарювання.

У підрозділі 2.2. *«Реформи економіки в роки хрущовської «відлиги» у контексті формування настроїв населення»* відображено результати дослідження які доводять, що ставлення населення УРСР до економічних перетворень часів хрущовської «відлиги» було різноплановим. Масштабне будівництво житла позитивно сприймалося громадянами. Для багатьох із них це був суттєво інший рівень комфорту: квартири з усіма зручностями демонстрували рівень, недосяжний для багатьох сільських жителів. Планова забудова районів у містах із відведенням місць для лікарень, шкіл та дитячих садочків формувала позитивне враження від дій радянського лідера. Позитивно також було сприйняте переведення колгоспників на грошову оплату праці. Водночас негативно ними сприймалися обмеження присадибного господарства, заборона тримати худобу. Неоднозначним було й сприйняття рішення про ліквідацію неперспективних поселень. Для багатьох їх жителів це був стрес, пов'язаний із кардинальною зміною місця проживання. Водночас газифікація та електрифікація порівняно великих поселень у сільській місцевості сприяли підвищенню якості життя їх мешканців.

Обґрунтовано, що одночасно сплески антирадянських настроїв, породжених недалекоглядною економічною політикою уряду та пам'ять про боротьбу українських повстанців (особливо на території західноукраїнських областей) розхитували радянське суспільство. Екстенсивний розвиток економіки, поєднаний із зростанням ролі командно-бюрократичного апарату у керуванні економічними процесами викликав тривогу у тому випадку, коли призводив до перебоїв із постачанням продовольства та продуктів першої необхідності.

Негативне сприйняття економічних реформ було породжене не так цілями, які вони переслідували, як нездатністю радянської економіки виконувати планові показники, орієнтовані на інтенсифікацію виробництва. Негативізм у свідомості громадян формувався під впливом саме поспішності реформування та неадекватності окремих заходів.

У підрозділі 2.3. *«Сприйняття населенням України міграційної політики М. Хрущова»* проаналізовано суть міграційної політики часів хрущовської «відлиги», що полягала перш за все у забезпеченні економіки, яка розвивалася прискореними темпами, трудовими ресурсами. Переважно екстенсивний характер економічного розвитку вимагав все більшої кількості залучених працівників. Проте характер такого залучення до праці часто супроводжувався застосуванням примусу. Тому не завжди переваги у оплаті праці на новому місці проживання могли переважити матеріальні та моральні втрати, породжені примусовою міграцією. Позитивне сприйняття трудової міграції переважало лише у молодих людей, які отримували шанс для поліпшення матеріального становища, просування кар'єрними сходинками. Гірше до цього ставилися громадяни зрілого віку, оскільки різка зміна умов проживання часто вимагала переоблаштування життєвого укладу.

Висвітлено вплив повернення до рідних районів колишніх спецпоселенців, що створило суттєву проблему, пов'язану з їх соціалізацією. Масштаби процесу

повернення не дозволяли швидко сформувати умови, прийнятні для розміщення. Вимоги тих, кого переселили без висунення обвинувачень, щодо повернення їм належного майна часто задовольнялися у судовому порядку. Це призводило до конфліктів на побутовому ґрунті. У ряді випадків ті, хто повертався із місць заслання, були змушені шукати кращої долі поза межами їх попереднього проживання. Це створювало додаткові причини для трудової міграції.

Одним із наслідків міграційної політики часів хрущовської «відлиги» було формування у населення УРСР стійкого сприйняття міст як комфортного місця проживання порівняно із сільською місцевістю. Цей факт сприяв посиленню темпів урбанізації. Прагнення багатьох молодих людей за всіляку ціну виїхати з рідних сіл негативно позначилося на темпах приросту сільського населення та не сприяло успішності реформ у сільському господарстві та системі його наукового забезпечення.

Плановість радянської економіки із поширенням практики «ручного керування» та нехтування законами ринку вчергове довели неможливість успішного реформування сільськогосподарського виробництва. Такий стан речей додатково сприяв підвищенню рівня урбанізації, оскільки попри всі зусилля держави у справі утримання сільськогосподарських виробників у селах, все більше молодих людей надавали перевагу проживанню у містах. Урбанізації сприяла й політика ліквідації так званих неперспективних сіл, яка призвела до руйнування хутірського господарювання на території Західної України. Тому вона найбільш негативно була сприйнята жителями саме цього регіону. Проте місцеве населення доклало значних зусиль для збереження старої поселенської структури, самовільно споруджуючи будинки або повторно обираючи місцем проживання офіційно ліквідовані поселення. Така тактика неодноразово впливала на перегляд владними органами переліку «неперспективних» сіл у бік скорочення їх кількості.

Водночас владним структурам вдалося сформувати у частини молодих людей із західноукраїнських областей переконання у перспективності трудової міграції на новобудови. Трудова міграція у цьому випадку сприймалася як засіб поліпшити матеріальне становище і позитивно оцінювалася, оскільки могла створити умови для визнання за успішними працівниками здібностей до господарювання.

Третій розділ «Вплив реалізації партійно-державної політики на настрої населення» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 3.1. «Політична та етнічна складові сприйняття спроб відновлення репресивної діяльності в останні роки сталінщини» проведено аналіз, який дозволяє зробити узагальнення стосовно спроби відновлення масштабної репресивної діяльності на початку 1950-х років і свідчень того, що вище керівництво СРСР не відмовилося від такого засобу посилення власного впливу. Можливість їх здійснення крилася у тому числі й у сформованій впродовж 1930-х років стереотипності мислення суспільства. Така стереотипність з'явилася у тих, хто вижив і зумів пристосуватися до системи. Її особливістю було прагнення за всяку ціну відвести від себе можливі підозри, встигнути зреагувати на ситуацію так, як того бажає вище партійне керівництво. У тоталітарному суспільстві можливості нового розкручування маховика репресій крилися не лише у прагненнях окремих керівників, а й у готовності суспільства до силового

«вирішення» будь-яких проблем. Схильність до насильства, сформована передвоєнними репресіями та війною, була тією основою, яка породжувала «успіхи» репресивного апарату.

Збільшення кількості анонімних повідомлень після широкого розголосу «справи лікарів-вбивць» можна вважати одним із виявів оцінок українським суспільством внутрішньої політики вищого радянського керівництва. Відчуття можливого відновлення масових репресій відразу викликало в суспільстві бажання знайти винних у певних негараздах. Причому перспектива нового «полювання на відьом» стала одним із засобів зведення особистих рахунків та отримання бажаного підвищення соціального статусу.

Встановлено, що сформований у радянському суспільстві характер відносин не дозволяв ефективно використовувати творчий потенціал, оскільки наукова інтелігенція була переважно орієнтована на виконання вказівок «зверху» в умовах тотальної плановості. Сформована наприкінці 1950-х рр. потужна система науково-освітнього забезпечення розвитку різних напрямів і галузей народного господарства української республіки потерпала від централізації, плановості й постійних реформувань. У свою чергу, обмеженість у творчій ініціативі негативно впливала на конкурентні можливості радянської науки й економіки у цілому. Натомість, у провідних країнах світу основою виробництва став науково-технічний прогрес. Тому хоча повоєнне відновлення економіки було досягнуте за порівняно короткий термін, але подальший «стрибок» на основі широкого впровадження у виробництво новітніх технологій був практично неможливим. Дослідники продовжують сперечатися про можливі причини відновлення репресій. З одного боку, стверджується про бажання Й. Сталіна відновити тотальний контроль над суспільством, який дещо похитнувся у роки Другої світової війни. З другого боку, йдеться про неможливість відновлення масштабних репресій в силу їх неприйняття більшістю тих, хто воював. Проте, аналіз доступних архівних документів та матеріалів дозволяє зробити припущення про те, що причиною можливого відновлення репресивної діяльності могли стати зовнішньополітичні відносини, що склалися наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років. Або ж сама природа тоталітаризму.

У підрозділі 3.2. *«Ставлення до розгортання процесу реабілітації в українському суспільстві на початковому етапі десталінізації»* встановлено, що загалом смерть Й. Сталіна виявилася переломним моментом у справі формування настроїв населення України. З одного боку, пересічні громадяни висловлювали побоювання за долю країни і сумніви щодо можливостей нового керівництва керувати нею, а з другого – висловлювали надії щодо реабілітації жертв репресій та покарання їх організаторів.

Боротьба за владу після смерті «вождя народів» показала надзвичайну важливість моніторингу настроїв суспільства із визначенням ставлення громадян до перспективних дій влади. Визначення бажаної кандидатури серед найвищих керівників, яку б воліли бачити громадяни на чолі держави дозволяло прогнозувати їх реакцію на переділ владних повноважень. Така реакція, особливо у середовищі працівників правоохоронних органів та армійських підрозділів, дозволяла спрогнозувати, кого швидше за все підтримають силові відомства.

Поряд із цим ставлення до правоохоронців також впливало на переділ влади у сфері вищого керівництва країною.

Встановлено, що втілення у життя широкого обговорення арешту Л. Берії стало для радянської країни безпрецедентним кроком. Але такий крок свідчив не про демократизацію суспільства, а слугував формуванню та моніторингу настроїв населення. Визначення суспільних запитів і процесів такого обговорення впливало на політичну поведінку лідерів радянського суспільства. Можливо, що саме реагування громадян на зв'язок між Л. Берією та Й. Сталіним призвело до пізнішого «викриття культу особи Сталіна». На користь такої думки свідчать факти обговорень взаємин між Л. Берією та Й. Сталіним практично на кожних партійних зборах та зібраннях трудових колективів, на яких обговорювався арешт Л. Берії. Справді, якщо громадяни відразу пов'язали діяльність Л. Берії із Й. Сталіним, то пізніша дискредитація особи «вождя народів» виглядала досить логічно з огляду на практику очорнення колишніх керівників у Радянській країні. Причому така тактика давала певні плоди аж до тих пір, поки не було розвінчано діяльність засновника СРСР – В. Леніна.

Аналіз настроїв населення УРСР та практик їх моніторингу дозволяє стверджувати, що після смерті Й. Сталіна узгодження певних дій вищого керівництва СРСР із сподіваннями пересічних громадян міцно увійшло у практику роботи владних органів, а формування вигідних для панівної верхівки переконань стало вагомим засобом боротьби за владу.

У підрозділі 3.3. «Вплив ХХ з'їзду КПРС на формування настроїв населення республіки» встановлено, що боротьба проти культу особи Й. Сталіна, яка задумувалася представниками вищої партійної еліти як шлях до власного володарювання, вилилася у досить серйозні зміни політичної свідомості населення країни, яке сприйняло критику Й. Сталіна, як поштовх до перегляду багатьох цінностей радянської системи. Усвідомлення масштабів такої загрози, можливо, було таким серйозним, що змусило М. Хрущова вдатися до перевіреної радянськими керівниками тактики «пошуку зовнішніх ворогів». Така тактика дозволяла на певний час відвертати увагу суспільства від внутрішніх соціально-економічних та суспільно-політичних проблем. Проте суспільство, якому постійно нав'язували «страх перед війною» як один із варіантів застосування мобілізаційних політичних технологій, не могло з успіхом здійснювати економічні перетворення в умовах прискореного розвитку НТР, що вимагала участі у світовому поділі праці та посилювала вимоги до конкурентоздатності країн на світовому ринку.

З'ясовано, що обговорення в українському суспільстві доповіді М. Хрущова на ХХ з'їзді КПРС засвідчило, що громадяни не забули і не пробачили радянським діячам страхітливого голодомору-геноциду, ініційованого Й. Сталіним. Усна історія нерідко мала більший вплив на громадян, аніж стандартизований її виклад фаховими істориками.

Критичні зауваження на адресу влади з приводу визначення причин значних втрат у Другій світовій війні та невдач і катастроф 1941 року залишалися однією із причин того, що владні структури у роки «відлиги» відмовлялися від широкого святкування «перемоги». Пам'ять про жахи війни переважала бажання святкувати

цю подію. Тим більше, що у своїй доповіді на з'їзді М. Хрущов акцентував на тяжких втратах та їх наслідках.

Вкрай важливим для подальшого розвитку суспільства виявилось сформоване унаслідок обговорення доповіді М. Хрущова переконання, що за певних обставин радянську дійсність можна критикувати. Конструктивність такої критики з погляду радянських чиновників досить важко було контролювати. Її можливість сприяла появі активних громадян, які увійшли в історію під назвою «шестидесятників», а з часом – і дисидентів.

Усвідомлення громадянами можливості і доцільності модернізації радянської системи стало тією силою, яка з середини підточувала її міцність. Невідповідність багатьох обіцянок вищого партійного керівництва тогочасним реаліям примушувала громадян замислюватися над причинами такого становища. І важливо, що вину за негаразди не вдалося повністю «звалити» на радянських лідерів, які були усунуті від влади, оскільки у середовищі пересічних громадян було поширене переконання у тому, що й ті керівники, які перебували при владі, несуть відповідальність за дії попередників. Така відповідальність витікала із переконання у тому, що якщо дії попередників були незаконними, то наступники мали б свого часу виступити проти них. А якщо цього не відбулося, то й відповідальність має бути спільною.

Аналіз впливу партійно-державної політики на формування настроїв населення України дає змогу солідаризуватися із позицією тих вітчизняних та зарубіжних дослідників, які стверджують, що доповідь М. Хрущова про культ особи стала важливим чинником, який у подальшому сприяв процесу розпаду СРСР.

Значна частина громадян України висловлювала недовіру радянським владним структурам через поширення критики на адресу керівників, які втратили владні повноваження. В українському суспільстві, попри всі зусилля офіційної пропаганди, було поширеним переконання у тому, що звинувачення високопосадовцями один одного у «відступі від ленінського стилю керівництва» чи у співпраці із зарубіжними розвідками, були одними із засобів боротьби за владу. Прагненням не поступитися владними повноваженнями пояснювали й критику культу особи М. Хрущовим. Вважалося, що М. Хрущов вдався до критики Й. Сталіна та його оточення для того, щоб усунути від влади деяких своїх опонентів. Водночас значна частина громадян із сумом сприйняла повідомлення про смерть Й. Сталіна, висловлюючи непевність щодо можливості його наступників успішно керувати державою. Така позиція була більше поширена серед східноукраїнського населення порівняно із західноукраїнським.

Поштовхом до очікувань українським суспільством послаблення тиску панівної партії стала не стільки смерть Й. Сталіна, як виголошення М. Хрущовим доповіді на XX з'їзді КПРС. Послаблення тиску на суспільство в роки хрущовської «відлиги» було достатньо для формування підґрунтя критичного сприйняття радянської дійсності. Таке критичне сприйняття відобразилося й на уявленнях громадян України про можливість певних радянських лідерів успішно керувати країною після смерті Й. Сталіна. Частина людей скептично сприймала здатність Г. Маленкова вирішувати складні питання внутрішньої та зовнішньої політики. Певний час із недовірою ставилися й до управлінських здібностей М. Хрущова. З часом волюнтаризм М. Хрущова та його прагнення до формування власного культу

особи стали причинами того, що громадяни України, багато вихідців з якої були зобов'язані своїм кар'єрним зростанням саме М. Хрущову, досить спокійно поставилися до усунення його від керівництва державою.

Встановлено неоднозначність сприйняття процесу реабілітації жертв сталінських репресій. З одного боку, громадяни позитивно сприймали «відновлення справедливості», а з другого – негативно ставилися до обмеженості реабілітаційних заходів. Водночас частина суспільства, особливо члени КПРС, із недовірою поставилися до необхідності критики культу особи, вбачаючи у цьому загрозу для радянської держави. Подібні твердження набули поширення також у середовищі працівників правоохоронних органів, частина яких була особисто причетна до репресій і не бажала оприлюднення даних про це.

Послаблення в роки «відлиги» контролю правоохоронних органів за діяльністю партійного апарату суттєво посилило його роль і, відповідно позначилося на сприйнятті громадянами місцевих партійних чиновників. Для багатьох пересічних громадян правоохоронні органи поступилися першістю працівникам партапарату в уособленні влади на місцях.

Четвертий розділ «Роль зовнішньополітичних відносин у формуванні настроїв населення України» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 4.1. «Розгортання «холодної війни» в останні роки сталінізми як чинник визначення настроїв населення УРСР» встановлено, що посилення гонки озброєнь із перспективою нової світової війни не викликало захоплення у абсолютній більшості населення України. Причому, як видно із архівних матеріалів, в основному негативне сприйняття продовження бойових дій у будь-якій формі із використанням будь-яких гасел (як-то боротьба за панування комунізму в усьому світі або відновлення Української державності) було характерним для мешканців всіх регіонів республіки та представників основних соціальних груп, чії висловлювання було представлено на сторінках довідок «про політичні реагування» населення. Прагнення до збереження мирного життя домінувало серед політичних настроїв населення України. Це свідчило про суттєві труднощі для Й. Сталіна переконати радянських громадян у доцільності початку нових масштабних бойових дій. Запланована ним Третя світова війна, як засіб поширення впливу СРСР у світі, не сприймалася громадянами, як черговий «крок» до «світлого майбутнього», оскільки у народній пам'яті ще досить свіжими залишалися спогади про втрати та жахи Другої світової війни.

З'ясовано, що обговорення перспектив початку нової світової війни та можливих варіантів її перебігу поряд із страхом за життя рідних і близьких людей домінувало у середовищі пересічних громадян України. Абсолютна більшість з них негативно ставилися до можливого відновлення бойових дій у світовому масштабі. Втягування СРСР у гонку озброєнь, що призводило до уповільнення темпів випуску товарів широкого вжитку та зростання кількості дефіцитних товарів, не завжди знаходило розуміння в українських громадян. Пишаючись могутністю країни та її впливом на світовій арені, вони прагнули до поліпшення матеріального добробуту, надаючи перевагу збільшенню рівня життя, а не війні задля перемоги комунізму в усьому світі.

У підрозділі 4.2. «Загострення міжнародної обстановки в роки хрущовської «відлиги» та її вплив на формування настроїв населення України» проведено оцінювання перспектив участі радянської країни у Третій світовій війні, яке було досить поширеним серед спектру проблем, що найбільше хвилювали громадян УРСР. Втягнення Радянської країни у війну хвилювало усі верстви населення. Причому перспектива поразки у війні розвинених країн Заходу викликала безліч критичних зауважень на адресу тих, кого вважали «паліями війни». І якщо в офіційних документах йшлося насамперед про західних політиків, то у повідомленнях радянських спецслужб було наголошено, що громадяни часто критикували радянських керівників саме за недалекоглядну політику, яка могла б призвести до початку бойових дій. При тому критики на адресу М. Хрущова було порівняно більше, аніж на адресу Й. Сталіна. Якщо Й. Сталіна переважно вважали людиною, здатною розплутувати складні клубки міжнародних відносин і діяти на користь СРСР, то щодо можливостей М. Хрущова розібратися у хитросплетіннях міжнародної політики існували сумніви фактично весь період «відлиги».

Попри успіхи СРСР у ракетобудуванні і поширенні впевненості у військовій могутності країни в часи правління М. Хрущова цього лідера вважали досить імпульсивним, схильним до непередбачуваних рішень. Цьому сприяли його «хитання» стосовно вибору курсу у стосунках із Заходом і, насамперед, із США. Якщо Корейська війна у часи Й. Сталіна відбувалася порівняно далеко від кордонів УРСР і громадяни її розглядали переважно як проблему східних країн, то Берлінська криза, повстання у Польщі та війна в Угорщині перебували у центрі уваги громадськості. Війна в Угорщині надзвичайно збурила суспільство, завдавши потужного удару по комуністичній ідеології. Ставало зрозуміло, що втримати східноєвропейські країни під впливом СРСР без військової сили практично неможливо. І попри те, що створення Варшавського договору подавалося офіційною пропагандою як відповідь на агресивні кроки блоку НАТО, формування нового союзу соціалістичних країн переважно сприймалося як засіб легалізації перебування на їх територіях радянських військ.

Перевіреними засобами підтасовки фактів, подання бажаного за дійсне поряд із вигідним для влади поданням вчинків політичних опонентів радянські пропагандисти прагнули створити у суспільстві атмосферу напруженості. На жаль, у часи М. Хрущова, попри гучні заяви про боротьбу СРСР за мир і критику невідворотності Третьої світової війни, саме «військова тема» ставала одним із засобів формування політичних настроїв населення. Її обговорення мало відвернути увагу пересічних громадян від проблем внутрішньої політики та сприяти формуванню радянської ідентичності. Носії такої ідентичності мали бути готовими до беззастережного захисту своєї Батьківщини, сприймаючи більшість західних країн як потенційних агресорів. І справді більшість громадян УРСР були готові захищати рідну землю зі зброєю в руках у разі ворожої агресії. Але кроки радянського керівництва, які могли б спровокувати війну із Заходом переважно критично були сприйняті в Україні. Особливо це виявилось у роки так званої Карибської кризи, коли авантюрні дії М. Хрущова поставили світ на край глобального збройного протистояння. Попри те, що інформація про ці події не висвітлювалася детально радянськими засобами масової інформації, у суспільстві

завдяки західним радіостанціям, передачі інформації від одного громадянина до іншого ширилися неофіційні версії визначення причин та наслідків розміщення радянських ракет на Кубі. Пересічні громадяни переважно негативно сприймали дії, спроможні спровокувати Третю світову війну. Водночас у середовищі військовослужбовців набуло поширення й критичне ставлення до М. Хрущова за те, що він не зважився «дотиснути» США під час протистояння.

Критика як серед пересічних громадян, так і у середовищі партапарату, адресувалася М. Хрущову й у зв'язку із погіршенням стосунків із Китаєм. Причини, які призвели до розколу єдності соціалістичного табору, було важко пояснювати навіть професійним пропагандистам. Усвідомлення важливості помилок і прорахунків М. Хрущова у зовнішній політиці та їх можливих наслідків для долі держави виступило вагомим чинником підтримки широкими верствами громадян рішення про усунення його від влади.

У результаті проведеного дослідження на захист виносяться такі **висновки і положення**:

Аналіз політичних настроїв населення України впродовж 1950-х – на початку 1960-х років із визначенням характеру впливу на їх формування найвагоміших у цьому плані історичних подій дають змогу ширше розуміти механізми впливу на свідомість громадян партійним керівництвом держави.

1. Аналіз історіографії з дослідження й розкриття політичних настроїв населення УРСР впродовж 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. та впливу на них різних чинників засвідчив відсутність окремого комплексного висвітлення у науковій літературі. У більшості наукових праць сюжети, пов'язані із виявами настроїв населення, подані у контексті висвітлення інших проблем і слугують підтвердженням певних висновків дослідників. Відсутність комплексних досліджень з цієї проблеми пояснюється специфікою формування тематики наукових пошуків, обумовленою порівняно невеликим поширенням застосування міждисциплінарного підходу при визначенні інструментарію наукового пізнання. Комплексний аналіз настроїв населення минулих років можливий лише за умови використання міждисциплінарного підходу та можливостей синергетики для аналізу інформації. Перспективність такого підходу до вибору методів дослідження визначається й можливістю його застосування для подальшого аналізу процесу формування історичної пам'яті.

2. У дисертації на основі аналізу широкого кола джерел із урахуванням наявних теоретичних наукових розробок проаналізовано фактори, які вплинули на формування настроїв населення України у 1950-х – першій половині 1960-х років. Такі фактори поділені на три умовні групи: соціально-економічні, суспільно-політичні та пов'язані із впливом міжнародних відносин.

Встановлено, що найбільшого поширення антирадянські настрої досягали у зв'язку із прорахунками у здійсненні економічної політики. Негативно сприймалося збільшення податків і платежів на користь держави. Із великими пересторогами громадяни ставилися до підписок на державні позики, які зазвичай здійснювалися примусово. Антирадянські настрої виражалися найчастіше у поширенні листівок чи звернень відповідного змісту, сутичок та суперечок із органами влади. Водночас позитивно сприймалося розширення асортименту

товарів широкого вжитку та першої необхідності, якими першочергово забезпечувалося населення міст.

Охарактеризовано один із основних показників ставлення громадян України до економічної політики, яким стало поширення розкрадання суспільної власності. Якщо крадіжки у громадян сприймалися вкрай негативно, то розкрадання державного майна розглядалося, одним із засобів підвищення власного матеріального добробуту. Фактично пріоритет загальнодержавних цінностей, що нав'язувався владними органами, суперечив системі цінностей, що була сформована у процесі побутового спілкування. Водночас не варто вважати, що поширення критичних настроїв серед пересічних громадян перетворило більшість з них на противників панівного режиму. Попри незадоволення певними діями влади, більшість критично мислячих людей розмірковували лише про модернізацію системи, а не про її демонтаж. Критика на вищому рівні дій окремих партійних діячів сприймалася як дозвіл критикувати керівництво на місцях. Сплеск критичних зауважень на адресу місцевого партійного і радянського керівництва був зафіксований у зв'язку з арештом Л. Берії та критикою культу особи.

3. Обґрунтовано тезу про сприйняття партійно-державної політики в Україні переважно крізь призму діяльності окремих радянських лідерів і сформованих ними патрон-клієнтських відносин. Досягнення чи негаразди реалізації політичних рішень автоматично пов'язувалися з лідером держави. Саме він у очах пересічних громадян був відповідальним за все, що відбувалося у країні. Поряд з цим у роки хрущовської «відлиги» відбулося й певне розмежування у сприйнятті вищого керівництва та місцевих очільників. Цьому сприяла атмосфера, що була сформована під час обговорення доповіді М. Хрущова про культ особи і стала характерною здебільшого для сільських жителів. Критичні зауваження стосувалися конкретних виявів у роботі місцевих посадовців, зокрема йдеться про грубе адміністрування, побиття підлеглих та пияцтво. У випадках, коли такі дії місцевих керівників ставали регулярними чи супроводжувалися жорстокістю стосовно підлеглих, громадяни зверталися до вищих інстанцій з проханням покарати винуватців. У найбільш резонансних випадках, переважно в містах, подібні звернення призводили до того, що посадовців переводили на інше місце роботи.

Висвітлено ознаки значного впливу на формування настроїв населення України, який справило викриття культу особи на XX з'їзді КПРС. Здійснене у рамках боротьби за владу у вищому партійному керівництві і покликане зміцнити позиції М. Хрущова, воно сколихнуло радянське суспільство. Значна кількість проблемних питань, порушених у виступі М. Хрущова, змусила замислитися над причинами поширення репресій, поразок першого періоду німецько-радянської війни, особливо представників інтелігенції, науково-освітнього середовища та ін. За цими подіями стояли понівечені життя сотень тисяч радянських громадян, що спричинило поширення сумнівів у виваженості радянської системи влади. Здатна породжувати масові репресії та культ особи, вона стала значно менш привабливою для багатьох пересічних громадян.

4. Розкрито особливості використання різноманітних пропагандистських засобів та методів державного примусу з метою формування вигідних для панівної верхівки політичних настроїв населення УРСР. Значний вплив на формування радянської ідентичності справило переможне завершення Другої світової війни.

Загальноприйняті цінності радянського суспільства, серед яких можна виділити роботу на державних підприємствах, пріоритет суспільної праці над цінностями сім'ї, краще сприймалися на території східноукраїнських областей, а у межах західноукраїнських регіонів продовжувала панувати приватновласницька ідеологія та пріоритет приватної ініціативи у здійсненні економічної діяльності. Цим можна частково пояснити масштабність сезонної та маятникової міграції у середовищі західноукраїнського населення. Уявлення про статус господаря та прагнення поліпшити власний матеріальний стан часто слугували підставою виїзду молоді із Західної України у пошуках роботи. При тому частина заробітчан виїжджала з цією метою до Сибіру.

Пріоритет колективу над індивідуальністю певною мірою забезпечив переродження особистості. Політичні репресії, арешти, чистки призвели до знецінення людського життя, частковим наслідком чого стало емоційне відчуження. Нищення національних традицій, звичаїв та цінностей викликали цинізм та зростання рівня злочинності у містах.

У середовищі української політичної еліти після XX з'їзду КПРС певний час побутувала думка про те, що безпартійним та комсомольському активу не потрібно знати основних положень доповіді М. Хрущова про «культ особи». Вважалося, що такий підхід дозволить зберегти довіру до партії та вищого радянського керівництва. Перестороги щодо можливості зростання інакодумства у радянському суспільстві стали причиною негативного ставлення вищого партійного керівництва до М. Хрущова. Стиль політичного керівництва М. Хрущова у зовнішньополітичних відносинах, і особливо перебіг Карибської кризи, обумовили відсутність спротиву усуненню його від влади.

Оцінюючи застосування в Угорщині зброї радянськими військами проти повсталих, керівники різного рівня, засуджуючи такий крок М. Хрущова, висловлювали й думку про неможливість здійснення владних повноважень без підтримки народу. Водночас переважна більшість партійних функціонерів звикли виконувати будь-які вказівки вищого партійного керівництва, а критичні зауваження адресувати переважно лише колишнім керівникам. Пристосуванство у середовищі управлінців поступово перетворилося на вагомий засіб просування кар'єрними сходами.

5. У дослідженні виявлено, що визначальними факторами міжнародних відносин, які вплинули на формування настроїв населення України, була підготовка Й. Сталіна до розв'язування Третьої світової війни, а також численні загострення стосунків СРСР із країнами Заходу в роки хрущовської «відлиги».

Розгортання «холодної війни» сприймалося громадянами неоднозначно. З одного боку, під впливом радянської пропаганди вони не бажали обмеження впливу Радянського Союзу на події і явища світового характеру. Статус наддержави формував почуття гордості за власну країну. З другого боку, часто із нерозумінням сприймалося зростання витрат на розбудову військово-

промислового комплексу в умовах, коли не відбувалося бажаного зростання рівня життя.

Уявлення про способи ведення бойових дій поступово трансформувалися. Якщо на початку 1950-х років було поширеним переконання у можливості уникнути руйнівного впливу війни шляхом зміни місця проживання, то в роки правління М. Хрущова поширилося усвідомлення невідворотності загибелі людства у випадку початку термоядерної війни. Тому відвертий страх перед можливим початком бойових дій примушував громадян оцінювати дії політичних лідерів Радянської країни у цьому контексті переважно з погляду їх спроможності відвернути Третю світову війну. Водночас на початку 1950-х років, переважно серед західноукраїнського населення, висловлювалася й думка про бажаність глобального протистояння СРСР та США. Така думка мотивувалася надією, що збройний конфлікт між цими країнами забезпечить сприятливі умови для відновлення Української державності.

Оцінки населенням України локальних збройних конфліктів переважно виходили з їх віддаленості від території республіки. Набагато більш масштабні людські втрати у Корейській війні не справили такого враження на громадян, як придушення радянськими військами народних повстань у Польщі та Угорщині. Тут також варто враховувати ступінь поінформованості жителів України про відповідні події та розуміння ними загальної ситуації, що склалася на Далекому Сході та у Східній Європі. Корейська війна переважно сприймалася, як чергове протистояння з імперіалістичним світом, у якому офіційно війська СРСР не брали участь (протилежний факт був визнаний Радянським Союзом лише у 1970-х роках). Суперечки переважно точилися навколо того, хто переможе у війні, чи потрібно загострювати стосунки із США та які шанси у Радянського Союзу вистояти у ядерній війні з американцями.

Участь радянських Збройних сил у придушенні повстань у Польщі та Угорщині негативно була сприйнята в Україні. Твердження радянських пропагандистів про «провокації імперіалістів» вже не знаходили відповідного розуміння, оскільки боротьба точилася всередині соціалістичного табору, який перед тим подавався як монолітне утворення, недоступне для зовнішнього руйнівного впливу. Крім того, війна в Угорщині негативно позначилася й на оцінках перспектив побудови комуністичного суспільства. Це було обумовлене поширенням переконання у необхідності модернізації суспільно-політичних та соціально-економічних відносин для того, щоб не доводилося утримувати країни східної демократії у соціалістичному таборі силовими методами. Такі твердження підтримувалися серед молодих людей, переважно студентів.

Із нерозумінням сприймалося в Україні і погіршення зовнішньополітичних відносин між СРСР та Китаєм, яке призвело до розколу соціалістичного табору. Попри спроби радянської пропаганди зробити винуватцем китайську сторону, громадяни переважно звинувачували у цьому особисто М. Хрущова. Найбільш негативно було оцінене загострення стосунків між СРСР та США у період Карибської кризи, оскільки таке загострення поставило світ перед початком Третьої світової війни. І хоча радянський лідер діяв відповідно до власних уявлень про адекватну відповідь на розміщення американських ракет у Туреччині, однак

він не оцінив рішучості керівництва США відстоювати власні інтереси у стосунках із СРСР силою зброї. Це змусило М. Хрущова поступитися і повернути до СРСР розміщені на Кубі ракети, що набуло негативного сприйняття у середовищі радянських військових.

У цілому, перетворення СРСР на супердержаву у повоєнні роки сприяло посиленню агресивності у відстоюванні зовнішньополітичних інтересів вищим керівництвом СРСР. Водночас активна пропаганда зі створення образу агресивного капіталістичного оточення та виправдання будь-яких кроків радянської зовнішньої політики супроводжувалася формуванням у свідомості народу образу СРСР як країни, що бореться за мир. Така пропаганда вирішувала й важливі завдання внутрішньополітичного характеру. По-перше, дуже часто провали та прорахунки економічної політики подавали у контексті обґрунтування зростання витрат на потреби військово-промислового комплексу. По-друге, фобія зовнішніх ворогів допомагала створювати у суспільстві образи, придатні для реалізації на практиці різних мобілізаційних технологій консолідації населення.

6. У середовищі західноукраїнського населення на початку 1950-х років панувала думка про «окупацію» цих територій «совітами». На відміну від західноукраїнського населення тут також висловлювалося й переконання у можливості відновлення Української державності у разі війни СРСР проти провідних країн Заходу. З часом в умовах прискорення економічного розвитку краю гострота подібних висловлювань була дещо зменшена, але повністю «радянізувати» західноукраїнські землі керівництву СРСР не вдалося.

Певний час східноукраїнське населення із пересторогою ставилося до вихідців із Західної України. Це було обумовлене жертвами серед вихідців із східноукраїнських областей, які загинули у протистоянні із повстанцями. Проте дослідження не виявило кардинальних розбіжностей світогляду східно- і західноукраїнського населення. Існування певних відмінностей було обумовлене насамперед факторами зовнішньополітичного впливу унаслідок перебування цих територій у складі інших держав. Тому твердження про «розкол України по Дніпру», які ще у 2004 році перетворилися на політтехнологічну схему мобілізації електорату, у сучасних умовах виглядають одним із засобів ведення інформаційної війни проти України.

Успішний процес соціалізації багатьох переселенців із західної України на Донбасі, а також вихідців із східних областей України на території Галичини чи Волині є вагомим підтвердженням такої думки. Порівняно високий рівень толерантності українського населення та відсутність кардинальних відмінностей світогляду були причиною успішної трудової міграції. Крім того, загальний успіх пропаганди українських націоналістів серед східноукраїнських робітників, які були скеровані на роботу до західних регіонів, свідчив не лише про високий потенціал Галичини та Волині у сфері українізації, а й про відсутність принципових перепон, які могли б перешкодити більшості вихідців зі сходу позитивно сприймати таку пропаганду. Як не дивно, але цьому сприяло й спрямування радянських пропагандистських акцій періоду хрущовської «відлиги». З метою стабілізації ситуації на західноукраїнських землях радянські урядовці

намагалися поширити переконання у єдності східно- та західноукраїнського населення, протиставляючи їх не одні іншим, а лише українським повстанцям.

7. У майбутніх дослідженнях доцільно звернути увагу на комплексний аналіз ставлення громадян України до руху шестидесятників, до посилення темпів урбанізації і зростання масштабів трудової міграції. Подальшого дослідження потребує порівняння настроїв різних категорій населення Криму, а також визначення ставлення громадян, яких переселили до Криму після Другої світової війни, до депортації кримськотатарського народу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації в наукових фахових виданнях

1. Хуторянський М.В. Процес формування політичних настроїв населення України на початку 50 р.р. ХХ ст. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. № 4. (52). С. 69–74.

2. Хуторянський М.В. Політичні настрої населення західної та східної України на початку 50-х років ХХ століття: компаративний аналіз. *Наукові записки з української історії: зб. наук. пр. Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-ту ім. Г. Сковороди*. 2012. Вип. 28. С. 156–159.

3. Хуторянський М.В. Ставлення населення України до перспективи початку світової війни у 50-х роках ХХ ст. *Гілея: зб. наук. пр.* 2012. Вип. 63. (№8). С. 97–102.

4. Хуторянський М.В. Стан законності в УРСР на початку 50-х років ХХ ст. *Гілея: зб. наук. пр.* 2012. Вип. 64 (№9). С. 88–93

5. Хуторянський М.В. Формування політичних настроїв населення України на початку 50-х років ХХ століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Вінниця*, 2013. Вип. 21. С. 161–165

6. Хуторянський М.В. Політичні уявлення населення українських земель про міжнародні відносини (1950–1960). *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти / М-во освіти і науки України, М-во культури України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ: Вид. центр КНУКіМ*, 2020. Вип. 5. С. 205–216.

Стаття у науковому виданні, що реферується у міжнародних наукометричних базах

7. Khutoryansky Mykhailo. Political mood of the Ukrainian population in the cold war development conditions. *Scripta Historica. Akademia Pomorska w Slupsku*. № 27. 2021. s. 103–116.

Опубліковані праці апробаційного характеру

8. Хуторянський М.В. Вплив ХХ з'їзду КПРС на визначення тенденцій формування політичних настроїв населення УРСР у другій половині 1950-х років. *Круглий стіл з проблем історії України: мат.*, 13–14 жовт. 2011 р., м. Переяслав-

Хмельницький / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 135–142.

9. Хуторянський М. Карибська криза 1962 року та політичні настрої населення УРСР. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин* : мат. Міжнар. наук.-практ. конф. 8–9 верес. 2020 р., м. Київ / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ, 2020. С. 275–279.

10. Хуторянський М.В. Динаміка політичних настроїв населення у 1950-1952 рр. *Революційні потрясіння початку ХХ ст. в Європі: геополітичний, соціокультурний і антропологічний виміри* : мат. IV Міжнар. наук.-практ. конф. 14–15 трав. 2020 р., м. Черкаси / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, каф. новіт. історії України. Черкаси, 2020. С. 118–126.

АНОТАЦІЇ

Хуторянський М. В. Соціально-економічні та політичні чинники формування настроїв населення України у 1950-х – першій половині 1960-х років. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України (07 Історичні науки) – Виконана у Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук України, захист відбудеться в Університеті Григорія Сковороди в Переяславі. – **Переяслав, 2024.**

У дисертації на основі аналізу широкого кола джерел із урахуванням наявних теоретичних наукових розробок проаналізовано фактори, які вплинули на формування настроїв населення України у 1950-х – першій половині 1960-х років. Ці фактори поділено на три умовні групи: соціально-економічні, суспільно-політичні та ті, що пов'язані із впливом міжнародних відносин.

У дослідженні визначено, що загострення суперечностей між економічною політикою влади та її оцінкою населенням, зростання вільнодумства, незадоволення репресивною політикою влади, недовіри до неї, прихованого, а іноді і відкритого, опору тоталітарному режимові стали вагомими чинниками періоду десталінізації СРСР після смерті Й. Сталіна.

Для формування вигідних для панівної верхівки політичних настроїв населення УРСР використовувалися різноманітні пропагандистські засоби та методи державного примусу. Значний вплив на формування радянської ідентичності справило переможне завершення Другої світової війни. Загальноприйняті цінності радянського суспільства, серед яких можна виділити роботу на державних підприємствах, пріоритет суспільної праці над цінностями сім'ї, краще сприймалися на території східноукраїнських областей, а у межах західноукраїнських регіонів продовжувала панувати приватновласницька ідеологія та пріоритет приватної ініціативи в економічній діяльності. Пріоритет колективу над індивідуальністю забезпечив переродження особистості. Постійні репресії, арешти, чистки призвели до знецінення людського життя, частковим наслідком чого стало емоційне відчуження. Нищення національних традицій, звичаїв та цінностей викликали цинізм та зростання рівня злочинності.

Ключові слова: Україна, настрої населення, «холодна війна», реабілітація, хрущовська «відлига», Корейська війна, Карибська криза, гонка озброєнь.

Khutoryansky M.V. Socio-economic and political factors of the formation of attitudes of the population of Ukraine in the 1950s – first half of the 1960s – Manuscript.

The dissertation on gaining a scientific degree of the candidate of historical sciences on a speciality 07.00.01 – history of Ukraine (07 Historical sciences). - performed at the National scientific agricultural library of National academy of agrarian sciences of Ukrain, the defense took place at the State Higher Educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University». – Pereyaslav-Khmelnysky, 2023

In the dissertation on the basis of the analysis of a wide range of sources taking into account the existing theoretical scientific developments the factors which have influenced the disposition formation of the population of Ukraine in 1950 - the first half of 1960 are analyzed. Such factors are divided into three groups: socio-economic, socio-political, and related to the influence of international relations.

The study found that the escalation of contradictions between the economic policy of the government and its assessment of the population, the growth of the freedom of thought, dissatisfaction with the repressive policy of the government, distrust of it, the growth of covert and sometimes open resistance to the totalitarian regime were important factors in the de-Stalinization of the USSR.

One of the expressions of the attitude of Ukrainian citizens to economic policy was the spread of theft of public property. If theft from citizens was perceived extremely negatively, then the theft of state property was seen as one of the means to improve their own material well-being. In fact, the priority of national values imposed by the authorities came into conflict with the system of values that were formed in the process of domestic communication.

The most widespread anti-Soviet sentiment was due to miscalculations in the implementation of economic policy. The increase in taxes and payments in favour of the state was perceived negatively. Subscription to government loans, which was usually enforced, was in particular negative. Anti-Soviet movements were most often expressed in the distribution of leaflets or appeals of appropriate content, clashes, and disputes with the authorities. At the same time, the expansion of the range of consumer goods and basic necessities was positively perceived, which was primarily provided for the urban population.

At the same time, it should not be assumed that the spread of critical sentiment among ordinary citizens has turned most of them into opponents of the current regime. Despite dissatisfaction with certain actions of the authorities, most critical thinking people talked only about the modernization of the existing system, not about its dismantling. Criticism at the highest level of the actions of individual party figures was perceived as permission to criticize the local leadership. A surge of criticism of the local party and Soviet leadership was recorded in connection with the arrest of L. Beria and criticism of the cult of personality. Critical remarks concerned specific manifestations in the work of officials. Cruel administration, the beating of subordinates, and drunkenness were most

often condemned. In cases where such actions of local leaders were made regular or accompanied by cruelty to subordinates, citizens appealed to higher authorities to punish the perpetrators. In the most high-profile cases, such appeals resulted in officials being transferred to other jobs.

Ukrainian society has formed a clear idea of the possibility of using the right to appeal in their own interests in order to obtain certain benefits. In this way, they settled accounts and ensured career growth. Regular appeals to higher authorities even became one of the elements of their style of life for individuals.

The study found that the determining factors of international relations, which influenced the formation of the population disposition of Ukraine, were Stalin's preparations for the outbreak of World War III, as well as numerous aggravations of Soviet relations with Western countries during Khrushchev's "thaw".

Various propaganda means and methods of state coercion were used to form the political sentiments of the population of the USSR favourable to the ruling elite. The victorious end of World War II had a great influence on the formation of Soviet identity. The generally accepted values of Soviet society, including work in state-owned enterprises, the priority of social work over family values, were better perceived in eastern Ukraine, and private ideology and the priority of private initiative in economic activity continued to prevail in western Ukraine. The priority of the team over individuality ensured the rebirth of the individual. Constant repression, arrests, purges have led to the devaluation of human life, in part resulting in emotional alienation. The destruction of national traditions, customs and values have caused cynicism and rising crime.

Keywords: Ukraine, population sentiments, Cold War, rehabilitation, Khrushchev's "thaw", Korean War, Caribbean crisis, arms race.